

اسطوره ، شاهنامه ، تعزیه

وام گیری های تعزیه از بن مایه های اساطیری و شاهنامه

محمد خداوندش آبادی

سرشناسه	: خداداد نوش آبادی، محمد، ۱۳۵۲
عنوان و نام پدیدآور	: اسطوره، شاهنامه، تعزیه؛ وام گیری‌های تعزیه از بن‌مایه‌های اساطیری و شاهنامه/ نویسنده محمد خداداد نوش آبادی
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۹
مشخصات ظاهری	: ۳۷۴ ص.
شابک	: ۹ - ۹۶۱ - ۲۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
عنوانی دیگر	: وام گیری‌های تعزیه از بن‌مایه‌های اساطیری و شاهنامه
موضوع	: تعزیه - ایران - تاریخ و نقد - اساطیر در ادبیات
موضوع	: Taziyah- Iran- History and criticism- Mythology in literature
رده‌بندی کنگر	: PIR ۴۴۹۶
رده‌بندی دیوبی	: ۸ فا ۱ / ۲۱
شماره کتابخانه ملی	: ۷۴۲۵۷ ۳

اسطوره، شاهنامه، تعزیه

وام گیری‌های تعزیه از بن‌مایه‌های اساطیری و شاهنامه

مؤلف: محمد خداداد نوش آبادی

ناشر: انتشارات آرون

چاپ اول: ۱۳۹۹

چاپ صدف: ۵۰۰ نسخه

۱۱۵۰۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان وحید نظری

نرسیده به خیابان منیری جاوید، پلاک ۱۰۵، واحد ۳ تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

ایمیل: Arvannashr@yahoo.com وبسایت: www.Arvanashr.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۱۷	فصل اول: بن‌مایه‌های اسطوره‌ای تعزیه
۲۰	ریشه لغوی و جنبه‌های مختلف اسطوره
۲۱	جهان‌بینی اسطوره‌ای
۲۱	تعریف و ویژگی‌های اسطوره
۲۲	اسطوره در قرآن
۲۲	اسطوره و جبرگرایی
۲۳	پیوند اسطوره، تاریخ، افسانه و حماسه
۲۴	نقش و جایگاه اسطوره در تعزیه
۲۴	آیین‌ها؛ باز تعریفی برای اسطوره‌ها
۲۵	روایت‌شناسی تعزیه
۳۰	نشانه‌شناسی تعزیه
۳۴	جامعه‌شناسی تعزیه (تعزیه و بن‌مایه‌های ایرانی و اسلامی)
۴۱	فصل دوم: کهن‌الگوها در ساختار تعزیه‌نامه‌ها
۴۳	عناصر اربعه
۴۵	آب
۵۱	آتش
۵۵	خاک
۵۸	باد

۶۱.....	جن
۶۲.....	دیو
۶۵.....	حیوانات؛ زبان بسته‌های زبان فهم
۶۷.....	اسب
۷۲.....	شیر
۷۵.....	اژدها
۷۷.....	شتر و گوسفند (رعایت حقوق حیوانات و واکنش حیوانات به اتفاقات خاص)
۷۸.....	آهو (گریه در غم امام حسین(ع) و سخن گفتن با امام رضا(ع))
۷۹.....	گرگ (سخن گفتن با یوسف پیامبر)
۷۹.....	گاو (اشراف و حرمت مکان مقدس)
۷۹.....	پرندگان
۸۲.....	عدد مقدس
۸۸.....	اشیاء مقدس
۸۸.....	فر؛ پر

فصل سوم: خویشکاری و هم‌نویی اسطوره و عرفان در نسخ تعزیه

۹۳.....	تعزیه‌های عرفانی و اساطیری
۹۹.....	مرگ؛ تولد دوباره؛ مرگ ما هست عروسی بد
۱۰۴.....	عاشقانه‌ها؛ عاشقی شیوه رندان بلاکش باشد
۱۰۷.....	اصطلاحات و تعبیر عارفانه و دلدادگی‌های عاشقانه
۱۱۵.....	انسان کامل؛ مراد مریدان؛ قطع این مرحله بی‌همراهی نخله من
۱۲۱.....	خلوت عارفانه؛ من و یاد خدا دگر همه هیچ
۱۲۲.....	جهان شمولی؛ همدلی از هم‌زبانی بهتر است
۱۲۳.....	قهرمان همیشه جوان؛ هر که که یاد روی تو کردم جوان شدم
۱۲۷.....	کوشش در راه هدف؛ به راه بادیه رفتن به از نشستن باطل
۱۲۸.....	صیقل جان؛ شست و شویی کن و آن گه به خرابات خرام
۱۳۱.....	دایره؛ دایره‌ای که آمد و رفتن ماست
۱۳۲.....	الهام ربانی؛ لذت الهام و وحی و راز، او
۱۳۵.....	غیبت و حضور؛ هرگز وجود حاضر غایب شنیده‌ای
۱۳۷.....	بخت و چرخ؛ گردن افراشته‌ام بر فلک از طالع خویش

فصل چهارم: بررسی تطبیقی داستان سیاوش و روایت مادر تعزیه‌نامه‌ها

۱۴۵.....	مجلس تعزیه امام حسین؛ مادر تعزیه‌نامه‌ها
----------	--

۱۴۷	تعزیه امام حسین؛ مرکز ثقل تعزیه‌نامه‌ها
۱۵۰	خلاصه دو داستان
۱۵۰	خلاصه داستان سیاوش
۱۵۵	مجلس تعزیه امام حسین
۱۵۹	یک مجلس با چندین روایت
۱۶۱	همانندی‌ها و پیوندها
۱۶۱	تولد رازناک از مادر آسمانی
۱۶۴	ازلی بودن
۱۶۵	کنش‌ها و واکنش‌های طبیعت
۱۷۱	پیش‌بینی: آگاهی داشتن از سرنوشت
۱۷۳	عوارض رازمینی‌ها
۱۷۳	مرتب و ادوات و بزه
۱۷۵	پاک‌نهادی و شهادت علی
۱۷۷	تکرار شوندگی و بساط تاریخ
۱۸۰	نیایش و شفاعت
۱۸۲	نمادها و اشارات مشرب
۱۸۲	عدد مقدس
۱۸۳	سپید جامگان
۱۸۴	جانب‌داری راوی

۱۸۵	فصل پنجم: وام‌گیری‌های تعزیه از شاهنامه فردوسی
۱۸۶	عین اسامی پهلوانان و نام آوران شاهنامه در مجالس تعزیه
۱۹۲	تعبیر پرکاربرد گرز، گرز گران، گرز البرز، گرز گاوسر، گرز گاو، مهر
۱۹۶	تشابه بخش‌هایی از چند داستان یا برخی اشارات داستان‌ها
۱۹۷	تعزیه حضرت قاسم (ع)
۲۰۱	خواب و رویا، خواب در میدان نبرد
۲۰۸	غیب شدن، وجود شخصیت‌های غایب، حضور مردگان در صحنه
۲۱۲	پرسش خیمه‌ها و درفش‌ها و اهمیت رنگ‌ها
۲۱۶	حفر خندق
۲۱۸	کشتی گرفتن؛ پنجه بازی
۲۱۹	سروش، هاتفی از غیب، موجودات اهورایی
۲۱۹	سروش در شاهنامه
۲۲۲	سروش در تعزیه
۲۲۸	طنز و مطایبه

۲۲۸	طنز در شاهنامه
۲۳۱	طنز در تعزیه
۲۳۸	فر؛ پر
۲۴۲	تاکید بر اصل و نژاد
۲۴۶	عجوزه‌ها و خام جوانان
۲۴۹	سخن گفتن با جنگ افزار؛ زره پوشی
۲۵۶	طبل و شیپورزنی
۲۶۰	نامه و نامه نوشتن
۲۶۴	وصیت
۲۶۸	تقدیر، آسمان، بخ، صور فلکی، قضا و قدر، بی‌وفایی روزگار (چرخ کج رفتار)
۲۷۹	وصف قهرمان، زبان رقیب یا طرف مقابل
۲۸۴	با خود سخن گفتن قهرمانان و پهلوانان
۲۸۸	گفت و شنود؛ پرسش و پاسخ؛ فرد فردی
۲۹۱	نیایش و حمد پروردگار
۲۹۴	حیوانات، درندگان، خزندگان و پرندگان؛ افسانه‌ای
۲۹۴	حیوانات
۳۰۲	پرندگان
۳۰۶	شهرها و ممالک افسانه‌ای

۳۱۱	فصل ششم: مروری بر چند باور اساطیری در چند مجالس تعزیه
۳۱۱	تعزیه «فضل و فتاح»
۳۱۳	تعزیه «درةالصف»
۳۱۴	تعزیه‌های فرازمانی «عالم ذر»، «جام بلا»، «حوض کوثر» و «روح الامیر»
۳۱۶	تعزیه «هابیل و قابیل»
۳۱۶	تعزیه «شهادت حضرت سلطانعلی (ع)»
۳۱۷	تعزیه‌های «شیر و فسه» و «دفن شهدا به دست زنان بنی اسد»
۳۱۸	تعزیه «آب‌کشی امام حسن و امام حسین، خسرو جمشید جابلسا»
۳۱۹	تعزیه «حر بن یزید ریاحی»
۳۲۰	تعزیه «زن نصارا، شقاوت بجدل و قضاوت ساریان»
۳۲۰	تعزیه «وهاب نصرانی»
۳۲۱	تعزیه «عزیز دیرانی و شیرین»
۳۲۱	تعزیه «شهادت امام زین‌العابدین»
۳۲۲	تعزیه «شهادت امام موسی بن جعفر»

مقدمه

تعزیه، نمایشی آیینی است که بر پایهٔ کهن الگوهای اساطیری و آموزه‌های دینی و اخلاقی هویت یافته است. رویدادهای تاریخی، اساطیری، عرفانی و سرگذشت پیشوایان دینی را با روایت‌هایی آماج از باورهای عامیانه با محوریت واقعه تاریخی عاشورا ارائه می‌کند. همین درک و دریافت، از سویی کارکردها و پندارهای اساطیری را از پس ذهن تاریخی توده‌ها، دوباره‌سازی کرده، از سوی دیگر، ارزش‌ها و رهیافت‌های اخلاقی و عرفانی را جلوه‌گر ساخته است. در این کتاب، در فصل اول بن‌مایه‌های اساطیری، تعزیه‌نامه‌ها و نقش و جایگاه اسطوره در تعزیه پرداخته شده است.

در فصل دوم، کهن الگوها و باورهای اساطیری در ساختار تعزیه‌نامه‌ها، واکاوی شده است. این نمادها شامل عناصر اربعه، جن، دیو، حیوانات اساطیری، فرّ، عدد سه و ... هستند که از فرط فراوانی، روایت‌های تاریخی را به حاشیه می‌رانند و تاریخ و اسطوره را به هم پیوسته‌اند و البته همزمان در باورپذیرشدن اصل قصه نیز نقش‌آفرینی کرده‌اند.

در فصل سوم، به خویشکاری (= کارکرد مقدس) و هم‌آوایی (= همسانی) اسطوره و عرفان در تعزیه‌نامه‌ها پرداخته شده است زیرا همسانی و همکارکردی ریشه‌داری بین رمز و رازهای اساطیری و عرفانی وجود دارد و این آمیختگی در بستر آیینی تعزیه، در موضوعاتی مانند: تعزیه‌هایی با مضامین مشترک اساطیری و عرفانی،

جاودانگی پس از مرگ، مؤلفه‌های عاشقانه، اهمیت انسان کامل و رابطه مراد و مریدی، خلوت‌های عارفانه، جهان شمولی افکار و اشخاص، همیشه جوان بودن قهرمان، کوشش به اندازه وسع، ضرورت پاکیزگی و طهارت روح و جسم و ... مورد بحث قرار گرفته است.

در فصل چهارم سعی شده است بین داستان سیاوش، داستان داستان‌ها و سمبل پاکی و پاکبختگی اسطوره‌های ایرانی، در شاهنامه با مجلس تعزیه امام حسین (ع) به عنوان مادر تعزیه‌ها، مقایسه شود. بر اساس این بررسی، سوگمایش‌های سیاوش، ارج داشت پاک‌نهادی و خونخواهی مظلوم است و شهادت امام حسین در نسخ تعزیه، مرکز ثقل «نه» است. در این فصل، ضمن روایت خلاصه دو داستان و ویژگی‌هایشان، همانند ها و پیوندهای آنها در زمینه تولد رازآلود از مادری آسمانی، جنبه ازلی بودن، منش ها و واکنش‌های طبیعت در برابر این قهرمانان، حضور فرازمینی‌ها، تکرار شونده‌ها و اشارات مشترک و ... مورد پژوهش قرار گرفته است.

در فصل پنجم، شباهت‌ها و وام‌گیری‌های معنوی و لفظی در ده مجلس تعزیه از شاهنامه فردوسی مورد بررسی قرار گرفته است. نسخه‌نویسان تعزیه که مؤانست زیادی با شاهنامه داشته‌اند، در بکارگیری اصطلاحات اسامی و تعبیرات اساطیری، داستان‌سازی‌ها، نوع گفتارها، شخصیت‌پردازی‌ها، اشارات، رمزنگاری‌ها، سمبل‌ها و ... بسیار وام‌گیرنده از این منبع کهن و روایات و باورهای کهن ایرانی بوده‌اند.

در فصل ششم نیز به چند باور اساطیری در چند تعزیه و نیز برخی تعزیه‌های عرفانی اساطیری، اشاراتی شده است و در پایان از شهرت‌ترین نسخه‌ها و ادوار تعزیه - میزغزای کاشانی - نیز ذکری به میان آمده است.

این کتاب در صدد پاسخ به این پرسش است که باورها و داستان‌های اساطیری چه نقش، جایگاه و تأثیری در روایت‌های تاریخی تعزیه داشته‌اند؟ و به طور کلی عواملی را که باعث شده‌اند نسخه‌نویس تعزیه برای تقریب ذهنیت مخاطب به داستانی تاریخی، از نمادها، قصه‌ها و اشارات اساطیری سود ببرد، شرح می‌دهد تا به این نتیجه برسد که اساساً روایت‌های مورخان مذهبی و نسخه‌پردازان تعزیه در توضیح و تشریح زندگانی بزرگان دینی و پیشوایان مذهبی، زندگی واقعی ایشان را با

بزرگ‌نمایی و قصه‌سرایی پیوند داده‌اند. البته این بزرگ‌نمایی از سویی و نیز آمیختگی اسطوره و تاریخ از سوی دیگر به باورپذیری و تأثیرگیری مخاطبان تعزیه از الگوهای مذهبی کمک کرده است و کنش و واکنش‌های تماشاگران تعزیه، به این نوع روایت‌ها از سر استقبال و باورمندی بوده است.

با اینکه در زمینه اسطوره در سطح بین‌المللی پژوهش‌ها، کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته و عرضه شده‌اند و تحقیق‌های اصیل و عمیق، نویافته‌های فراوانی از اسطوره باوری مردمان در سراسر گیتی گزارش کرده‌اند و نیز با اینکه در زمینه نمایش‌های سبکی و ایرانی تعزیه تاکنون کتاب‌ها، مقالات و پژوهش‌های متعددی به ویژه در دهه اخیر انجام پذیرفته است؛ اما تحقیقی مستقل و مفصل در زمینه نقش، جایگاه و تأثیر اسطوره در تعزیه انجام نشده است. این در حالی است که در بسیاری از نسخه‌ها و روایات تعزیه، اشارت و وام‌گیری‌های اساطیری به ویژه اساطیر ایرانی را می‌توان دید.

اساساً بعضی از تعزیه‌ها از آفریده‌های افسانه‌های تاریخی، مذهبی، ملی و اسطوره‌ای‌اند. تعزیه‌های «بئرا لم، ناست بستن دیو، لیلی و مجنون، خسرو و جمشید، اسکندر و فغفور چین، صنم و منصور» از این دسته‌اند. هرچند روایتگر تعزیه در همه تعزیه‌نامه‌ها گریزی به حوادث تاریخی، صدر اسلام می‌زند و به ویژه حماسه عاشورا و شخصیت ممتاز و الهی امام حسین(ع) در آن شبیه‌خوانی‌ها، دیده می‌شود.

به نظر می‌رسد در بسیاری از داستان‌پردازی‌های تعزیه چنان تنیدگی اشارات اساطیری با واقعه تاریخی، پررنگ است که تفکیک و تشخیص این دو از یکدیگر سخت و حتی گاه ناممکن است.

پیش‌فرض‌هایی که در گردآوری این مجموعه در ذهن داشته‌ام به شرح زیر بودند:

- تعزیه به عنوان نمایشی ایرانی و اسلامی، مشحون از کهن الگوها، باورهای عامیانه و اشارات اساطیری است؛ به گونه‌ای که گاه این اشارات، روایت تاریخی را به حاشیه برده‌اند. کهن الگوها در قالب عناصر، موجودات و نمادهای عمدتاً مقدس در تعزیه‌نامه‌ها بازتعریف شده‌اند.

- تعزیه محصول ذهن مردمی است که باورهای اساطیری و عامیانه را سینه به سینه از ایرانیان کهن به ارث برده‌اند و شخصیت‌های قدسی و دینی را جایگزین

قهرمانان اسطوره‌ای ساخته و داستان‌های زندگی ایشان را در جلوه‌هایی نوین بر قامت پیشوایان دینی پوشانده‌اند. بعضی از نسخ تعزیه، مثل «بئرالعلم» و «شست بستن دیو» نیز اساساً داستانی اساطیری را عنوان می‌کنند و موجوداتی مثل دیو، جن یا حیوانات اسطوره‌ای، نقشی اساسی در داستان دارند.

- انسان امروزی با همه پیشرفت‌هایی که در علم و تکنولوژی داشته و با همه تغییری که در سبک زندگی به وجود آورده، باز فطرتی دارد که در ناخودآگاه باورش اسطوره و قهرمانان اساطیری خودنمایی می‌کنند.

- اسطوره‌پردازی و اسطوره‌باوری در تعزیه‌ها گاه، خودآگاه بوده است و گاه، به صورت ناخودآگاه عینیت یافته است؛ اما در هر صورت واقعیتی غیرقابل انکار است.

- عرفان اسطوره‌ای به عنوان اولین گونه از عرفان، در نسخ تعزیه نیز جلوه‌ها و نمودهایی دارد. این باب به گونه‌ای است که خویشکاری مشترک و کارکرد مقدس عرفان و اسطوره را در تعزیه‌ها، اساطیری و عرفانی و نیز مضامین مشابه و اصطلاحات مشترک می‌توان دید.

- تکرار ویژگی‌های برساخته برای شخصیت‌های اساطیری در هیأت جدید در پیشوایان دینی باعث شده که نسخ تعزیه «ایم حسین» (ع) با داستان سیلوش در ساختار روایت، تعریف شخصیت، نوع اتفاقات و نمادها و اشارات مشترک همانندی‌هایی داشته باشند.

- نسخه‌نویس تعزیه در ترسیم صحنه‌های جنگ و جدال و نیز توصیف فرشته خویان و اهریمن‌صفتان از عالی‌ترین نمونه حماسه، اساطیری ایرانی یعنی شاهنامه فردوسی بسیار استفاده کرده است.

برخود فرض می‌دانم از همراهی‌ها و راهنمایی‌ها و مشاوره‌های اسادان عزیزم که از فیض دانش و بذل محبت ایشان بهره‌مند بوده‌ام، با همه دل‌قدردانی‌هایم، فرزندگان ارجمند آقایان دکتر سعید خیرخواه، دکتر امیرحسین مدنی و دکتر محمد مهدی نوش‌آبادی. همینطور از سرکار خانم فاطمه رصافیان که زحمت فراوانی در تنظیم این مجموعه به او دادم و نیز مساعی مدیر محترم انتشارات آرون جناب آقای شهرام سلطانی که زمینه انتشار این مجموعه را فراهم آوردند، سپاسگزاری نمایم.